

Volební právo dětí nebo jen dětinský nápad?

Jan Filip, otištěno v Časopis pro právní vědu a praxi, roč. – Roč. 11, č. 2(2003), s. 135-142

Rubrika aktualit by měla reagovat na situace v životě právní obce, které vyvolávají nebo chtějí vyvolat diskusi o nějaké závažné otázce. Domnívám se, že přes veškeré zlehčování, kterého se jí dostalo, je takovým podnětem i v denním tisku diskutovaná iniciativa dvou poslanců za KDU-ČSL Cyrila Svobody a Tomáše Kvapila. Denní tisk (např. Právo, Lidové noviny a Mladá fronta dnes) dne 17. května 2003 přinesl informaci o tom, že den předtím 16. května „lidovci sklidili posměch“ (Právo). Ten si měli vysloužit tím, že dva z nich – C. Svoboda a T. Kvapil – chtěli 15. května na tiskové konferenci vystoupit s návrhem na zavedení volebního práva nezletilých dětí, které by za ně vykonávali rodiče. V praxi by to podle nich znamenalo, že kdo má více dětí, měl by více hlasů ve volbách. Jak dále informovaly dne 17. května Lidové noviny, smyslem návrhu je podpořit rodiny. Politici by se ve volbách více ohlíželi na situaci rodin atd. To jsou hlavní východiska T. Kvapila a jeho podporovatele C. Svobody.

Pro odpor dalších členů vedení strany se sice tyto teze nestaly součástí lidoveckých návrhů¹ na podporu rodiny, staly se však předmětem zajímavé diskuse. Reakce z ostatních politických stran byla vcelku jednoznačná, a to zamítavá. Omezila se na výroky typu - nikde na světě to nefunguje – to snad nemohou myslet vážně – jde o hloupý krok – lze o tom diskutovat, ale nepovažují to vůbec za možné. Takové byly odpovědi zástupců ostatních stran. Komentátoři sdělovacích prostředků se pak nerozpakovali použít takových výrazů jako úlet, blbinec, ptákovina, recese. Na počátek ještě považují za potřebné uvést, že jsem při hledání podkladů narazil na webových stránkách Strany konzervativní smlouvy na článek J. Kubalčíka z 25. dubna 2002, který se připojuje k návrhu O. von Habsburka a Augustina Navrátila na zavedení volebního práva dětí, které by za ně uplatňovali jejich rodiče. Jde tak vlastně o iniciativu téměř rok starou.

Časopis pro právní vědu a praxi v této rubrice reaguje právě na takové diskutabilní návrhy. Volební právo dětí takovým problémem je jak z hlediska toho, čeho chtějí autoři této iniciativy (pokud to myslí vážně, o čemž jsem přesvědčen) dosáhnout, tak z hlediska toho, jak na to reagují ostatní. Lidovci mají již teď pravdu alespoň v jednom. Se stejným posměchem se před sto lety setkávali sufražetky a bojovníci za obecné volební právo. Přitom dnes již považujeme za zcela samozřejmé, že volí ženy, nemajetní, osoby v námezdním pracovním poměru, bydlící v nájmu, neplatící daně, osoby ve výkonu trestu, úpadci apod. Konečně je třeba poznamenat, že nikomu již nevádí, že volební právo mají osoby nejen omezené ve způsobilosti k právním úkonům, nýbrž i osoby této způsobilosti zcela zbavené.² Přitom skutečnost, že tyto osoby byly původně zbaveny volebního práva, bylo po dlouhá léta naprostou samozřejmostí.

Posměch proto není na místě ani ve věci lidovecké iniciativy, protože o této otázce se ve světě zcela vážně diskutuje s většími či menšími přestávkami více než 250 let, byť v různých

¹ Pro zjednodušení používám zkratku „lidovecká iniciativa“, i když zdůrazňuji, že jde o akci dvou významných představitelů této strany, nikoli iniciativu KDU-ČSL jako celku.

² Sám jsem byl překvapen, že na mou kritiku neústavního zbavení volebního práva této kategorie osob ve volebních zákonech z roku 1990 bylo skutečně reagováno tak, že od přijetí zákona č. 152/1994 Sb. je zbavení způsobilosti k právním úkonům pouze překážkou výkonu volebního práva a její omezení již není ani překážkou. Blíže k tomu viz Filip, J.: Základní problémy volebního práva v ČSFR. Brno 1992, s. 114-116. a podrobněji Filip, J.: Aktuální problémy všeobecnosti volebního práva. Časopis pro právní teorii a praxi. Roč. 1994, č. 1, s. 18-35. Poznávám ovšem, že mi není znám stát, kde by měl za tyto osoby hlasovat jejich opatrovník.

společenských a odborných kontextech. Cílem tohoto příspěvku není zaujmout nějaké definitivní stanovisko (když se je nepodařilo najít za takovou dobu, těžko se to podaří i nyní). Chtěl bych ale poukázat na některé obecnější lidskoprávní souvislosti celé záležitosti, na speciální problematiku povahy volebního práva a konečně i na průběh diskuse v SRN, na kterou se vlastně lidovci odvolávají.³ Chci též upozornit na to, že lidovci sledují cíl, který je hodný úcty – podporu rodiny s dětmi, která je v krizi. Nedomnívám se však, že zvolený prostředek je průchodný politicky, z hlediska sociálního prostředí i z hlediska ústavněprávních mezí volebního práva.

1. Úvodem – kdo jsme my lid. Ústavněprávní kontext lidovecké iniciativy

Nejdřív bych chtěl zdůraznit, že samotný problém z hlediska ústavního práva je již zakódován v textu naší Ústavy. V čl. 2 odst. 1 je jako základní východisko výstavby státu jako státu demokratického (čl. 1 Ústavy ČR a čl. 2 odst. 1 Listiny základních práv a svobod) stanoveno, že zdrojem veškeré státní moci je lid. Ústava ČR však nedává přímou odpověď na otázku, kdo to vlastně lid tvoří a od koho se tak konkrétně státní moc odvozuje. Ústavní právo přitom nabízí celou řadu odpovědí.⁴ Z našich ústavních předpisů možno dovodit následující významy pojmu "lid":

- lid jako suverén a zdroj moci ustavující,
- lid jako ústavě podřízený subjekt,
- lid jako subjekt moci reprezentovaný státními orgány,
- lid jako subjekt vlastnictví národního majetku,
- lid jako množina státních občanů,
- lid jako množina osob s volebním právem,
- lid v podobě státu, tj. České republiky ve vztahu k jiným státům.

Pod pojmem "*lid*" naše ústavní předpisy chápou především takový subjekt, který (relativně) samostatně a nezávisle na vnitřní a vnější moci rozhoduje přímo nebo cestou zvláštních orgánů o mocenských poměrech a postavení jednotlivce na území ČR. V tomto směru na prvním místě Ústava chápe lid jako zdroj "*moci ustavující*" (*pouvoir constituant*). V této roli vystupuje lid jako suverén a výlučný zdroj státní a ústavodárné moci. Liší se od souhrnu občanů a zejména obyvatel státu, jde o tzv. státní lid, který vytváří celek schopný rozhodnout ano - ne, nikoli 60% pro a 40 % proti. Jeho rozhodnutí je závazné pro všechny, rozhoduje jako jeden subjekt, nikoli množina jedinců. Ústava pro tento případ zná dva způsoby, kterými lid může tuto roli plnit. Je to obecně prostřednictvím Parlamentu přijímajícího ústavní zákony (čl. 2 odst. 1, čl. 15 odst. 1 a čl. 39 odst. 4 Ústavy) a výjimečně přímo, pokud to ústavní zákon umožní (čl. 2 odst. 2 Ústavy, úst. zák. č. 515/2002 Sb.). Jsou však určité hodnoty (čl. 1 Listiny, čl. 9 odst. 2 Ústavy ČR), které jsou pro lid i v této jeho roli nedostupné.

V jiných situacích vystupuje lid jako ústavě podřízený subjekt, když prostřednictvím svých zástupců v orgánu zákonodárné moci přijímá zákony, prostřednictvím orgánů moci výkonné je provádí a prostřednictvím orgánů moci jimi vykonává soudnictví. Zde Ústava chápe lid jako subjekt moci reprezentovaný státními orgány, tj. orgány moci zákonodárné, výkonné a soudní jako mocí ustavených (*pouvoirs constitués*). To plyne přímo z čl. 2 odst. 1 Ústavy.

3 Obdobná diskuse však probíhá v řadě dalších zemí od USA po Austrálii.

4 Blíže Filip, J.: Ústavní právo. I. díl. 3. vyd., Brno 1999, s. 184-199.

Na rozdíl od pojmů národa, obyvatelstva, společnosti je tak lid v Ústavě ČR a Listině především ústavněprávní konstrukcí⁵ založenou na:

- oprávnění delegovat výkon státní moci a legitimovat k němu (čl. 2 odst. 1, čl. 10a odst. 1),
- oprávnění k výkonu státní moci (čl. 2 odst. 2, úst. zák. č. 515/2002 Sb.),
- oprávnění k ustavování státních orgánů (čl. 18 odst. 3),
- právu na odpor (čl. 23 Listiny).

Lid jako množina osob s volebním právem je užším pojetím předchozí definice lidu. Kdo k lidu patří je v tomto případě vymezeno v čl. 18 odst. 3 Ústavy ČR tak, že je to občan ČR, který dosáhl věku 18 let (cca 8,26 miliónu osob). Obdobně v čl. 1 odst. 3 úst. zák. č. 515/2002 Sb. Z tohoto pojmu je tak vyloučena více než jedna pětina našich občanů. Právě to je však předmětem kritiky v řadě zemí jako Německo, Rakousko, Francie, Spojené státy. Reakcí na to je snižování věkové hranice volebního práva. Naposled v Dolním Sasku na 16 let. Požadavky na zavedení tzv. rodinného volebního práva (zvýšení počtu hlasů u rodičů) nebo na zrušení věkového cenzu a zastupování nezletilých voličů u voleb rodiči dosud neuspěly. Lidovecká iniciativa nepřímo míří i do této ne zcela uspokojivě řešené otázky i u nás.

V této souvislosti tak vzniká otázka, proč není do „lidu“ ve smyslu čl. 2 odst. 1 Ústavy ČR možno počítat každého občana,⁶ když Listina bez zmínky o věku v čl. 21 stanoví, že občané mají právo podílet se na správě veřejných věcí. Pokud se podílí na správě svobodnou volbou svých zástupců, podmínky výkonu (nikoli zbavení) volebního práva stanoví zákon. Stav napětí mezi „přirozenoprávní“ koncepcí Listiny v čl. 21 a „pozitivistickou“ koncepcí Ústavy ČR v této oblasti tak je zjevný. Podotýkám však, že jde o střet koncepcí, nikoli právní úpravy. Ani mezinárodní právo není v této otázce zcela jednoznačné. Čl. 25 písm. b) Mezinárodního paktu o občanských a politických právech zakotvuje právo volit a být volen v pravidelných volbách, jež se budou konat na základě všeobecného a rovného hlasovacího práva, tajným hlasováním zabezpečujícím svobodu hlasování. Jako výslovné konkrétní omezení stanoví státní občanství a jako generální klauzuli neodůvodněná omezení (*without unreasonable restrictions*). Z jednání Komise pro lidská práva a Valného shromáždění OSN v této věci přitom vyplývá, že jako důvodné vyloučení se uznává případ nezletilců a duševně nemocných.⁷ Je ovšem věcí státu, v jakém rozsahu i v tomto případě omezení provede.

Proto je třeba podívat se blíže na otázky, kdo vlastně může být nositelem základních práv a svobod a jak je to konkretizováno v oblasti volebního práva. Právě to jsou otázky, které lidovecká iniciativa znovu otevírá. V této souvislosti se T. Kvapil odvolává na diskuse zákonodárců v Německu. K tomu R. Uzel v Právu (23. května 2003) poznamenává, že tyto diskuse nám jsou jaksi utajeny a že by na ně rád znal názor kvalifikovaných odborníků z oblasti práva. Nebude proto od věci, blíže se zastavit i u této německé diskuse.

2. Nezletilec jako subjekt základních práv a svobod

5 Proti možnosti pozitivní definice lidu vystupuje názor, podle kterého by potom mohl i obyčejný zákonodárce upravující podmínky státního občanství rozhodovat o existenci samotného suveréna. Tak Sarnecki, P.: Idee przewodnie Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. Przegląd Sejmowy, roč. 1997, č. 5, s. 20. V našich poměrech de lege lata obyčejný zákonodárce tuto možnost nemá (čl. 12 odst. 2 Ústavy ČR).

6 Stejně jako do územního společenství občanů každého obyvatele obce podle § 16 odst. 1 obecního zřízení.

7 Nowak, M.: UNO-Pakt über bürgerliche und politische Rechte und Fakultativprotokoll. CCPR-Kommentar. Kehl am Rhein 1989, s. 478.

Je nepochybné, že nositelem základních práv a svobod je především fyzická osoba. V případě jiných možných nositelů jako jsou právnické osoby, jiné subjekty práva nebo stát a orgány veřejné moci to je již předmětem diskusí,⁸ v případě lidovecké iniciativy to však s výjimkou tzv. rodinného volebního práva nepředstavuje problém. Rodinu lze považovat za právní institut, není však subjektem práva.

Z Listiny (zejména čl. 1) jednoznačně vyplývá, že nositelem základních práv a svobod je každá lidská bytost (fyzická osoba), která je nejen na území ČR, nýbrž se nachází pod jurisdikcí orgánů, jejichž rozhodnutí třeba přičítat ČR nebo ně které takové rozhodnutí svými důsledky dopadá. Okamžik nabytí a ztráty způsobilosti být subjektem základních práv a svobod plyne bez bližší úpravy z povahy věci, přesněji z povahy existence lidské bytosti. Tato subjektivita proto zásadně vzniká narozením a zaniká smrtí. Není však vyloučeno, že někde tato subjektivita bude narození předcházet a nebo naopak, že ochrana bude poskytována i po smrti fyzické osoby (ochrana její důstojnosti, dobrého jména, pověsti podle čl. 10 Listiny, zřejmě i presumpce nevinny), byť bude uplatňována někým jiným.

Zvláštní je v této souvislosti ustanovení čl. 6 odst. 1 Listiny, podle kterého *"lidský život je hoden ochrany již před narozením"*. Tato formulace je výsledkem komplikované rozpravy před i při přijímání Listiny. Jde o kompromis, který mnoho neřeší, jak ukazuje současná slovenská diskuse k problematice ústavnosti interrupcí. Na tomto místě však jde o otázku subjektivity. Samotná formulace směřuje spíše k tomu, že se jedná o objekt ochrany, a ne subjekt práva, když *"lidský život"* je forma existence, ne právní subjekt.⁹

Nasciturus z povahy věci může být subjektem jen některých práv. Konkrétně přichází do úvahy rovnost a důstojnost (čl. 1), způsobilost k právům (čl. 5), právo na život (čl. 6 odst. 1), nedotknutelnost osoby (čl. 7), právo vlastnické a právo na dědění (čl. 11 odst. 1), soudní ochrana (čl. 36 odst. 1) a právo na náhradu škody způsobené veřejnou mocí (čl. 36 odst. 3), ale i povinnost platit daně (čl. 11 odst. 5). Uznání jeho subjektivity však má ten důsledek, že může svá práva uplatňovat i před soudem. Jak dokazuje judikatura jiných zemí (SRN, bývalá Jugoslávie, evropské orgány), vzniká zde problém, kdo jej bude před soudem zastupovat v případě žádosti o potrat.¹⁰ S výjimkou ochrany života a práva na nedotknutelnost včetně ochrany před zacházením uvedeným v čl. 7 odst. 2 Listiny by se jednalo jen o podmíněnou subjektivitu v závislosti na narození. Vše výše uvedené jen dokazuje právní složitost problematiky, nehledě na aspekty morální a náboženské. Lidovecká iniciativa však volební právo pro nascitura nepožaduje, což s ohledem na známý postoj představitelů této strany k problematice interrupcí vedlo k ironickým poznámkám komentářů.¹¹

Zpravidla se subjektivita v oblasti základních práv nabývá narozením¹² a pozbývá smrtí. Náš problém to ovšem neřeší. Především považuji za potřebné zdůraznit, že v této věci neexistuje jednota názorů. Lze diskutovat o tom, že se všechna základní práva nabývají narozením, tedy zda lze používat pojem obecné „lidskoprávní“ subjektivity obdobně jako se používá pojmu právní subjektivity (§ 7 o.z.). V již nepřehledné literatuře na toto téma však spíše převažuje

8 Blíže k problematice nositelů a adresátů základních práv a svobod Filip, J.: Vybrané kapitoly ke studiu ústavního práva. 2. vyd., Brno 2001, s. 60-79.

9 Není proto dosud judikaturou Ústavního soudu jednoznačně zodpovězeno, zda je nasciturus subjektem základních práv nebo objektem (hodnotou), která je Listinou uznána pouze za hodnou ochrany. Považuji proto za nutné upozornit, že není zcela dořešeno, zda jde o objektivní normu nebo subjektivní právo. Na úrovni obvyčejného zákona je jeho subjektivita uznána (§ 7 odst. 1 o.z.).

10 Jde zpravidla o žalobu otce proti matce.

11 Již zmíněný R. Uzel zkoumá otázku, jak by hlasovací právo nascitura ovlivnilo již křehkou vládní většinu v Poslanecké sněmovně v případě těhotné poslankyně H. Marvanové a jejího hlasu navíc.

12 Výslovně to stanoví čl. 17 odst. 2 Ústavy Ruské federace z roku 1993.

názor, že způsobilost být nositelem základních práv a svobod je třeba posuzovat pro každé právo nebo svobodu zvláště.¹³

Odpověď na tuto otázku ještě komplikuje další sporná otázka – pokud se nabývá této způsobilosti obecně narozením (s některými výjimkami v případě nascitura), jak je to potom se způsobilostí vlastními úkony tato práva uplatňovat. A aby to bylo ještě složitější. I když se někde uznává, že nezletilý je nositelem základního práva a že jej může vlastními úkony ještě před dosažením zletilosti uplatňovat (svoboda projevu, shromažďování, náboženská svoboda), je zase sporné, zda v případě zásahu do těchto nesporných práv a svobod je může samostatně uplatňovat před státními orgány (procesní způsobilost v oblasti základních práv).

Všech těchto složitých a diskutovaných otázek Listiny a Ústavy ČR se lidovecká iniciativa přímo nebo nepřímo dotýká. Sporné otázky však pouze nadhazuje, aniž se je snaží řešit nebo na ně odpovědět. Listina v této souvislosti nestanoví bližší podmínky (obdobně jako jiné ústavy) ani pro způsobilost k právním úkonům v oblasti základních práv a svobod, tj. vlastním jménem stanovenými právními prostředky tato veřejná subjektivní práva prosazovat. S výhradou ústavně konformního výkladu lze mít za to, že tam, kde se předpokládá bližší zákonná úprava nějakého práva, bude se to řídit touto úpravou (např. zákonem o rodině, zákonem o sdružování občanů, zákonem o sdružování v politických stranách, v zákoně o nabývání a pozbývání státního občanství, v branném zákoně, v zákoně o civilní službě, v zákoně o církvích a náboženských společnostech apod.).¹⁴ To však neodpovídá na otázku, zda tato práva jedinec nabývá narozením či nikoli. Omezit výkon volebního práva od určitého věku umožňuje Listina i Mezinárodní pakt o občanských a politických právech. Jenže Ústava ČR nepřiznává volební právo každému občanu ČR, nýbrž jen těm občanům, kteří dosáhli věku 18 let. Věk je tak podmínkou nabytí volebního práva, nikoli jeho výkonu.

Listina sama určité základní právo s nějakým pevným věkem nespojuje. Např. u volebního práva tyto hranice řeší Ústava ČR v čl. 18 a čl. 19, další věkové hranice stanoví v souvislosti s přístupem k významným voleným a veřejným funkcím (čl. 57 odst. 1, čl. 84 odst. 1). Věková hranice (v podstatě omezení) se proto i zde bude řídit zákony, pokud jsou Listinou nebo Ústavou předpokládány a jsou s ní v souladu (v tom je ovšem u volebního práva právě problém). Jinak bude věková hranice pohyblivá se zřetelem na obecné předpoklady jakými jsou vyspělost, zralost apod.¹⁵ Naopak některá základní práva nezletilost přímo předpokládají. Konkrétně se jedná o práva dětí vůči rodičům podle čl. 32 Listiny, práva mladistvých na zvýšenou ochranu zdraví, pomoc při přípravě k povolání a na zvláštní životní podmínky (čl. 29 Listiny).

V případě práv dětí jako zvláštní skupiny nositelů základních práv proto jde o značný problém. Jejich mezinárodní vyhlášení až v roce 1989 v Úmluvě o právech dítěte (č. 104/1991 Sb.) jen svědčí o potížích s tím spojených – děti nehlasují ve volbách, proto se o ně politici tak nezajímají. Dále se argumentovalo tím, že práva dětí by mohla ohrozit model rodiny vybudovaný na rodičovské moci a autoritě.¹⁶ I tento problém v sobě skrývá lidovecká iniciativa. Samotná Úmluva o právech dítěte je přitom založena na ochraně dětí jako osob,

13 Jiné by to bylo v případě, kdybychom vymezili pouze skupinu lidských práv, která platí pro každého, vždy a všude. Protože však základní práva takovou povahu vždy mít nemusí, tento pokus by k řešení nevedl.

14 Je třeba poznamenat, že pod rouškou dodržování Úmluvy o právech dítěte naše zákonodárství ustupuje od výslovného stanovení nižší hranice (např. hranic 15 let v případě výkonu náboženské svobody - § 2 odst. 2 zákona o církvích a náboženských společnostech nebo u státoobčanských úkonů – Tisk 254. IV. vol. období).

15 Rodičovská práva podle čl. 32 Listiny může mít jen ten, kdo je schopný mít děti nebo je osvojit. Do určitého věku je to proto vyloučeno. Obdobně příprava na povolání (čl. 26 odst. 1).

16 Obsáhle k tomu Woodhouse, B.B.: The Constitutionalization of Children's Rights: Incorporating Emerging Human. University Of Pennsylvania Journal of Constitutional Law, roč. 1999, č. 1. Čl. 2 odst. 3 Listiny ovšem chrání sebeurčení jedince činit vše, co zákon nezakazuje. I zde je vazba na zde sledovaný problém.

kteří nejsou schopni chránit se samy a ochranu jim proto musí poskytovat rodina nebo společnost.¹⁷ Otázku účasti na správě veřejných věcí obdobnou čl. 25 Mezinárodního paktu o občanských a politických právech vůbec nestaví.¹⁸

Jednotlivé zákony, pokud jsou v souladu s Listinou¹⁹, však mohou tuto způsobilost k jednotlivým základním právům omezit. V případě volebního práva, pokud vezmeme za základ čl. 1 a čl. 21 odst. 1 Listiny, takové zbavení umožňuje v případě parlamentních voleb přímo čl. 18 odst. 3 Ústavy ČR. Bez jeho existence by zbavení volebního práva nezletilých bylo stejně neústavní jako v případě způsobilosti k právním úkonům. Tím je z hlediska právní povahy volební právo výrazně odlišeno od ostatních práv zakotvených v Listině.

3. Volební právo nezletilých dětí z hlediska principů volebního práva

Lidovecká iniciativa z pohledu teorie volebního práva představuje řadu otázek jak z hlediska povahy volebního práva, tak z hlediska jeho principů. Teorie volebního práva zná celou řadu jeho různých koncepcí (zejména individualistická a organická, pozitivistická a přirozenoprávní, volební právo jako veřejná funkce) včetně té, která říká, že volební právo je stejně jako v případě jiných základních lidských práv člověku vrozeno. Tato rousseauovská koncepce společenské smlouvy²⁰ však vzala za své koncem 19. století s vítězstvím pozitivismu v právu. Nicméně s oživením přirozenoprávní teorie se tento problém znovu dostává na pořad dne i cestou lidovecké iniciativy.

Z výkladů sub 2. vyplynulo, že volební právo se od jiných základních práv a svobod přinejmenším odlišuje v tom, že o něm *de constitutione lata* nelze tvrdit, že se nabyvá narozením, či že je člověku vrozené. Není pochyb, že spadá pod čl. 21 Listiny, kde o věku není zmínka. Čl. 18 odst. 3 Ústavy ČR však stanoví jednoznačně, že právo volit má každý občan ČR, který dosáhl věku 18 let. Otazník ovšem visí nad tím, zda se toto ustanovení vztahuje pouze na parlamentní volby či i na volby do zastupitelstev.²¹ V případě vymezení osob s hlasovacím právem pro celostátní (úst. zák. č. 515/2002 Sb.) a místní referendum (zák. č. 298/1992 Sb.) je stav z hlediska dodržení čl. 21 Listiny ještě spornější, neboť Listina hovoří pouze o podmínkách omezení výkonu volebního práva, nikoli hlasovacího práva.

Tolik alespoň několik poznámek k problému lidovecké iniciativy z hlediska všeobecnosti volebního práva. Zřetelně se zde ukazují slabá místa naší právní úpravy. Bylo by jistě zajímavé sledovat, jak by se naše soudy vypořádaly s žalobou sedmnáctiletého občana, který

17 Viz Gibson, J.: Dictionary of International Human Rights Law. London 1996, s. 49.

18 Nejobsáhlejší komentář k Úmluvě se k této problematice vůbec nevyjadřuje. Srov. Detrick, S.: A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child. The Hague-Boston-London 1999. Na problém věku ovšem narážíme v našem právu i tam, kde jsou určitá práva dětí v Úmluvě výslovně zakotvena jako v případě náboženské svobody, svobody sdružování nebo svobody shromažďovací. Diskuse v Legislativní radě vlády ukázaly, že často nelze dojít k uspokojivému řešení a shodě. Obdobné závěry plynou z komentáře k čl. 13 až 15 k Úmluvě o právech dítěte (pozn. č. 16).

19 Protože Listina např. v čl. 21 odst. 3 vůbec nepočítá s omezením volebního práva, nýbrž pouze se stanovením podmínek jeho výkonu, bylo nutno změnit české volební zákony pro volby do Parlamentu a obecních zastupitelstev tak, že tyto osoby jsou voliči, pokud však jsou zbaveni způsobilosti k právním úkonům zcela, své volební právo nemohou vykonat.

20 Blíže Tecklenburg, A.: Die Entwicklung des Wahlrechts in Frankreich seit 1789. Tübingen 1911, s. 144-147. Jako předchůdce se uvádí J. Locke. Blíže Braunias, K.: Das parlamentarische Wahlrecht. 2. díl, Berlin und Leipzig 1932, s. 3-4.

21 V čl. 102 Ústavy ČR není pro volební právo do zastupitelstev stanovena ani podmínka státního občanství. Zde se však uplatní čl. 42 Listiny.

by požadoval zápis do seznamu voličů pro volby obecního zastupitelstva.²² V případě, že by se na základě ústavní stížnosti spojené s návrhem podle § 74 zákona o Ústavním soudu měl rozhodovat Ústavní soud, nebylo by vyloučeno, že by byla stížnost zamítnuta, neboť omezit věk pro výkon volebního práva není neústavní. Subjektivní právo tak bylo zasaženo, ale ne porušeno. Pokud však jde o ústavnost § 4 odst. 1 zákona č. 491/2001 Sb., o volbách do zastupitelstev obcí (hledisko objektivního práva), kde je stanovena podmínka věku 18 let pro nabytí volebního práva, ke zrušení by mohlo dojít. K této otázce se ještě vrátím v jiné souvislosti.

Dalším aspektem lidovecké iniciativy je zachování principu rovnosti. Zde nevzniknou problémy v případě, že by se pouze věková hranice snížila, ale volební oprávnění by měli samotní nezletilí. Pokud by však mělo být zavedeno zastupování nezletilců rodiči, vznikla by ústavně složitá situace. Pokud by rodiče měli vykonávat hlasovací právo za své děti, získali by hlasy navíc, a to buď jeden v případě, že by hlasoval za dítě jeden z nich samostatně nebo půl hlasu v případě, že by se při výkonu tohoto práva neshodli.²³ Toto sice řešení je, ale odporující principu rovnosti volebního práva.

V čem se konkrétně ústavní princip rovnosti volebního práva projevuje. Podle všeobecně přijatého pojetí spočívá v tom, že každý volič má stejný počet hlasů, a podle již nikoli obecně sdíleného názoru má mít hlas voliče stejnou váhu (*one vote – one value*). Znamená to především uplatnění tradiční volební zásady *one man - one vote*, tedy jeden volič - jeden hlas. Princip rovnosti tak vylučuje pluralitní votum (*plural voting*), kdy se voliči navzájem liší počtem hlasů, které při volbě (téhož zastupitelského sboru) mají. V minulosti je k tomu opravňovala k tomu např. větší výše placených daní, vlastnictví nemovitostí ve více volebních obvodech nebo dosažení vysokoškolského vzdělání tam, kde se do parlamentů volili reprezentanti univerzit. V dnešní době se již pluralitní votum v parlamentních volbách neuplatňuje.²⁴ Šlo by v případě lidovecké iniciativy o návrat k těmto praktikám?

V případě, že by mohli rodiče hlasovat bez ohledu na vůli svých dětí, tak jistě ano. V opačném případě by bylo třeba mít nějakou kontrolu. Ta je bez potíží možná při uplatňování rodičovských práv podle čl. 32 odst. 4 Listiny v klasických záležitostech výchovy dětí a péče o ně včetně správy majetku apod., jak je to konkretizováno v § 31 zákona o rodině. V případě výkonu volebního práva za děti však žádný takový nástroj nemáme. Šlo by o zcela jinou situaci, než se kterou počítá § 19 odst. 2 zákona o volbách do Parlamentu v případě hlasování za voliče, který není schopen vložit úřední obálku s hlasovacím lístkem do volební schránky. Navíc § 37 odst. 1 zákona o rodině věc komplikuje tím, že stanoví, že „žádný z rodičů nemůže zastoupit své dítě, jde-li o právní úkony ve věcech, při nichž by mohlo dojít ke střetu zájmů mezi rodiči a dítětem nebo ke střetu zájmů dětí týchž rodičů.“ O tom, že v politických názorech se často děti a rodině rozcházejí, víme jistě všichni svoje. Navíc při volbách nejde přímo o ochranu zájmů nezletilých dětí. Mohu zastupovat své dítě v řadě věcí,

22 Pokud by se to zdálo nepřipadným, připomeňme, že podle Ústavní listiny bylo volební právo do Poslanecké sněmovny od 21 let a do Senátu od 26 let nebo že po dlouhou dobu byla obvyklou věková hranice zejména do druhé komory 30 let, ale i 35 let (Dánsko) nebo 40 let (Rumunsko a Francie před 2. světovou válkou).

23 Takto je řešení prezentováno v zahraničí. Svými právněhistorickými studii i u nás známý H. Hattenhauer: *Über das Minderjährigenwahlrecht*. Juristen-Zeitung, roč. 1996, č. 1, s. 16 se připojuje k tomuto návrhu K. Löwa. *Obdobně Peschel-Gutzeit, L. M.: Unvollständige Legitimation der Staatsgewalt oder: Geht alle Staatsgewalt nur vom volljährigen Volk aus?* Neue Juristische Wochenschrift, roč. 1997, č. 43, s. 2862.

24 V minulosti to byla do r. 1948 např. Velká Británie, kde volič, který měl v jednom obvodu bydliště a v jiném např. provozoval obchod, měl podnik apod., mohli on i jeho žena volit v obou obvodech. Kromě toho existovalo do roku 1948 12 univerzitních obvodů, ve kterých mohli volit voliči, kteří zde získali akademickou hodnost. Viz Bromhead, P.: *Evolucija Britanskej konstituciji*. Moskva 1978, s. 258-259. Obdobný systém s voliči s několika hlasy existoval i v Belgii v letech 1983-1919, v Sasku před 1. světovou válkou a jinde. Srov. Stefanović, J.: *Ustavno pravo FNRJ i komparativno*. 1. díl Zagreb 1956, s. 437 n.

těžko ale za ně mohu vyjadřovat jeho názor na politiku, psát za ně petici, vstoupit do nějakého sdružení, jíž na demonstraci apod. Nejde o soukromoprávní, nýbrž veřejnoprávní problematiku.

Zvláštním druhem pluralitního vota mělo být tzv. rodinné volební právo. To se zpravidla vyskytovalo v rámci všeobecnosti, kdy za rodinu mohl volit otec (např. Andorra od roku 1866, Belgie od roku 1893 (podmínka - věk nad 35 let, ženatý nebo vdovec s vlastním potomstvem), Portugalsko od roku 1878, San Marino od roku 1906, Španělsko od roku 1836 a za Frankova režimu.²⁵ V Belgii měl takový představitel rodiny jeden dodatečný hlas. Ve Francii byl veden velký boj za rodinné volební právo mezi světovými válkami, kdy měl mít otec rodiny tolik hlasů, kolik členů rodina měla. Tato myšlenka je však v různých podobách živá i dnes.²⁶ Lidovecká iniciativa ji však neoživuje. Nejde v ní totiž o to, že by se na scéně objevil nový subjekt volebního práva – rodina na čele se svou hlavou. Pro to nemáme podmínky společenské, ani právní. Je evidentní, že něco podobného může bez problémů fungovat pouze tam, kde jsou ženy bez volebního práva.

Stejně tak by toto řešení odporovalo principu přímosti volebního práva. I přímost má stejně jako všeobecnost a rovnost dvě stránky.²⁷ Jde o zajištění přímosti z hlediska volících i z hlediska volených. Smyslem voleb je volit přímo poslance či zastupitele (čl. 21 odst. 1 Listiny). Důsledkem je sice rovněž volba náplně určitého politického programu. Jeho dodržování však není právně vynutitelné, kdežto výkon mandátu zvoleného zástupce ano.²⁸

S tím souvisí další princip – princip osobního výkonu volebního práva, který je však výslovně zakotven pouze na úrovni volebních zákonů.²⁹ Z hlediska ústavního by však nebylo vyloučeno, aby se tento princip na ústavní úrovni nedovodil právě z přímosti volebního práva. Z hlediska koncepce čl. 21 odst. 1 Listiny by to bylo možno dovodit s obtížemi, neboť Listina vychází z lidskoprávních úmluv, kde se přímost volebního práva za součást mezinárodního standardu volebního práva nepovažuje. Proto v odstavci 3 přímost volebního práva uvedena není, na rozdíl od čl. 18 odst. 1 a 2 a čl. 102 odst. 1 Ústavy ČR. Hlasování v zastoupení tak naše ústavní úprava nepřipouští. Dovožovat její ústavní základ v případě hlasování jménem nezletilých dětí z čl. 32 Listiny podle mého názoru nejde.

Pokud jde o procesněprávní důsledky lidovecké iniciativy, je třeba upozornit na problémy, které by vznikly v souvislosti s novým vymezením pojmu volič. Voličem by se stal každý narozený občan ČR, popř. občan smluvní strany podle volebních předpisů. V takovém případě by již narozením vznikala povinnost obecních úřadů zapisovat tyto osoby do seznamu voličů.

25 Údaje podle Die Wahl der Parlamente. Europa. 1. a 2. část, Berlin 1969, s. 72, 92, 1016, 1235, 1263.

26 Viz Marschall, K.: Gedanken zum Familienstimmrecht. Österreichische Juristen - Zeitung, roč. 1970, s. 589-597, který kritizuje vyloučení nezletilých voličů. Odmítá přitom myšlenku, že by v případě rodinného hlasovacího práva šlo o zavedení překonaného pluralitního vota. Ve skutečnosti by se podle něj jednalo jen o zákonné zastoupení. Byly by tím posíleny mladší, za výchovu nezletilých odpovědné vrstvy obyvatelstva, které jsou progresivnější (s. 596). K této otázce v USA viz rozhodnutí soudce Posnera ve věci *Bernett v. City of Chicago* (pozn. 33).

27 Blíže k tomu Filip, J.: Základní otázky volebního práva v ČSFR, s. 106n., 122n., 133n.

28 Pokud je mi známo, že vynutit si splnění volebních slibů před soudem pokusili voliči pouze v Polsku (žaloba na L. Wałęsu). V USA ve věci *Brown v. Hartage* (1982) a *Sparks v. Boggs* (1960) šlo naopak o obsah předvolebních slibů. V některých státech USA je totiž považováno za korupční jednání, pokud kandidát slibuje, že nebude po zvolení brát plat nebo jej někomu věnuje. Podobnost s našimi poměry čistě náhodná.

29 V Rakousku jde o ústavní princip. Viz blíže Filip, J.: Základní otázky, s. 101. Tím je vyloučena možnost hlasovat prostřednictvím zástupce (tzv. proxy-voting) na základě plné moci. Z prostředků řešení nepřítomnosti voliče ve volební den v místě bydliště (tzv. absentee voting), je právě hlasování cestou zástupce nejproblematičtější. Blíže Filip, J.: Základní otázky, s. 169-170, 211.

To by nebyl problém.³⁰ Ten by nastal teprve v případě výkonu vlastního volebního práva, kdy by rodiče museli prokazovat při volbách nejen svou totožnost a trvalý pobyt jako dosud, nýbrž i podle rodného listu, popř. dalších dokumentů oprávnění hlasovat za své dítě mladší 18 let (obrat „nezletilé dítě“ je stejně nepřesný jako „dítě“). Pro tento případ by bylo nutno tisknout i zvláštní volební lístky. Návrhy ze SRN na půlené hlasy (Löw, Hattenhauer, Peschel-Gutzeitová) by však ohrozily tajnost hlasování v důchodcovských okrscích.

Konečně závěrem této části třeba uvést, že nelze tvrdit, že by naše volební právo k nezletilým dětem nepřihlíželo vůbec. Např. na úrovni obyčejného zákona při stanovení volebních obvodů pro volby do Senátu se podle § 59 zákona č. 247/1995 Sb., o volbách do Parlamentu se přihlíží nikoli k počtu voličů ve vytvářeném volebním obvodu, nýbrž počtu jeho obyvatel. Je otázkou, zda je tím s ohledem na možnost 15% odchylky směrem nahoru i dolů učiněno za dost zásadě rovného volebního práva. Je zajímavé, že se hovoří o obyvatelstvu, nikoli o občanech. Tuto otázku u nás dosud žádný soud neřešil z hlediska ústavnosti tohoto kritéria. V USA jsou známa rozhodnutí, ve kterých Nejvyšší soud ústavnost obou řešení (voliči nebo obyvatelstvo) potvrdil. Problém totiž může vzniknout tam, kde jsou vojenské základny, silná koncentrace cizinců, obyvatel jiné barvy pleti³¹ apod. Z toho důvodu konstatoval, že postup státu Havaj, který při rozdělení volební obvodů přihlédl pouze k registrovaným voličům.³² Stejně tak ale neměl námítky proti jiným kritériím, neboť jde o konkrétní podmínky a o hledisko, podle kterého by neměly mít menší zastoupení skupiny oprávněné účastnit se voleb. Dalším případem, kdy se přihlíží ke všemu lidu, je obsah slibu člena komory Parlamentu v čl. 23. Zde se nepřímou vyjadřuje, že lid v čl. 2 odst. 1 Ústavy ČR je užším pojmem, neboť čl. 23 výslovně hovoří o zájmech „všeho“ lidu.

4. Průběh diskuse v SRN a jiné státy

Ačkoli se komentátorům i politikům v ČR jevila lidovecká iniciativa velmi problematická, je faktem, že jen do našich poměrů přenáší to, o čem se již dlouho jinde diskutuje. V 19. století to bylo zejména pluralitní votum (viz výše sub 3). Otázka tzv. rodinného volebního práva byla velmi živá ve Francii mezi světovými válkami. Diskutovaný problém to je i v USA.³³ Volební právo dětem jako určitý diskutovaný problém se v SRN podle dostupných pramenů v novější době datuje zhruba od roku 1974, kdy vyšla první obsáhlejší studie K. Löwa.³⁴ V souvislosti s narůstajícími příznaky sociální krize na tuto otázku následně koncem 70. let obrátila

30 Dal by se řešit i tak, že bychom neměli seznamy voličů jako dnes, nýbrž seznamy voličích osob, kdyby byl věk 18 let podmínkou výkonu, nikoli nabytí volebního práva.

31 Např. černošské nebo latinoamerické volební obvody zahrnují podstatně větší počet obyvatel bez volebního práva z důvodu věku nebo chybějícího občanství, takže ke zvolení radního za takovou menšinu je v Chicagu třeba, aby v takovém obvodu žilo nejméně 65% obyvatel takové menšiny. Uvádí to rozhodnutí Ketchum v. Byrne, supra, 740 F.2d at 1415, citované v již zmíněném rozhodnutí Barnett v. City of Chicago (pozn. 33).

32 Rozhodnutí Burns v. Richardson. Cituji dle textu otištěného v Lockhart, W. a kol.: Constitutional Rights and Liberties. 8. vyd., St. Paul 1996, s. 1246.

33 V americké literatuře jsem se rovněž setkal s odkazy na studie k problematice volebního práva dětí. (jako Peterson: An Immodest Proposal, Let's Give Children The Vote. Daedalus, roč. 1992, s. 170n.; Ruthford: One Child, One Vote: Proxies for Parents. Minnesota Law Review, roč. 1998, s. 1463n)). Soudy však tyto názory odmítají. Např. i u nás známý soudce R. Posner v rozhodnutí Barnett v. City of Chicago z roku 1998 (celý text na webové stránce U.S. 7th Circuit Court of Appeals) výslovně uvedl v poněkud jiné souvislosti, že návrh dát zvláštní volební hlasy rodinám, které mají nadprůměrný počet dětí by byl – “a bizarre suggestion in our political culture ...” Naopak za směšné nepovažoval přihlédnout k virtuální reprezentaci dětí početných černošských nebo latinoamerických rodin při tvorbě volebních obvodů. Rovněž Spolkový ústavní soud (sv. 36, s. 141) prohlásil stanovení věku za nutnou součást volebního práva, nesmí být pouze stanoveno cestou libovůle.

34 Löw, K.: Das Selbstverständnis des Grundgesetzes und wirklich allgemeine Wahlen. Politische Studien, sv. 25, roč. 1974.

pozornost státní tajemnice z Porýní-Falce a pozdější poslankyně Bundestagu R. Hellwigová. Později se do diskuse zapojili dětské lékaři, ojediněle poslanci za CDU/CSU. Vše to bylo spjato s diskusí o roli sociálního státu a postavení rodiny. Následně do diskuse vstoupili i někteří představitelé katolické církve³⁵ a dále Německý svaz pro ochranu dětí. Věcí se zabývala i komise pro děti Bundestagu a obdoba našeho Parlamentního institutu – Vědecká služba Bundestagu zpracovala v roce 1993 expertní studii. Stanovisko zpracovalo i německé ministerstvo vnitra. Čas od času se objevují i další hlasy expertů z oblasti rodinného práva a ústavního práva.³⁶ Nelze proto věc samu zlehčovat a považovat ji za směšnou záležitost.

5. Několik poznámek závěrem

Rubrika aktualit sice neklade tak přísné nároky na rozbor problematiky, důkladnost argumentace a závěrů, nicméně se domnívám, že několik poznámek závěrem k otázce, která možná za měsíc poté, co vyjde toto číslo časopisu, již bude zase zapomenuta. Na prvním místě bych rád zdůraznil, že k problematice volebního práva dětí se její propagátoři dostávají ze tří základních směrů. Prvním z nich je sociální stát a jeho úkoly v péči o rodinu. Druhým směrem je ústavněprávní argumentace, která se opírá o výklad pojmů jako jsou člověk jako osobnost, důstojnost člověka, lid jako zdroj veškeré moci. Třetím je speciální problematika výchovy dětí a mládeže v odpovědné aktivní občany.

Protože sociální systémy se do krize dostávají všude v Evropě, hledají se cesty řešení. Jednou z nich má být spojení problémů početnějších (a nejvíc postižených reformami) rodin s politikou. Politikové věnují pozornost především tomu, co jim může přinést hlasy ve volbách. Proto se navrhuje, aby byly početnější rodiny s dětmi ve volbách zvýhodněny. Jde však evidentně o východisko z nouze. Chybějící volební právo dětí ekonomické problémy nevyvolalo a proto by ani jeho zavedení takové problémy nevyřešilo.

Druhý přístup - konstitucionalistický - názorně ukazuje vratké základy ústavních konstrukcí lidských a občanských práv v naší Ústavě ve vazbě na Listinu a mezinárodněprávní dokumenty. Jedná se zejména o vymezení „lidu“ podle čl. 2 odst. 1 Ústavy ČR ve vazbě na čl. 18 odst. 3 Ústavy ČR, popř. čl. 1 odst. 3 úst. zák. č. 515/2002 Sb., o referendu o přistoupení České republiky k Evropské unii. Čl. 1 Listiny prohlašuje základní práva a svobody za nezadatelné, nezcižitelné, nezrušitelné a neprohlášené. Omezit je možno jen za podmínek stanovených Listinou (čl. 4 odst. 2), přičemž čl. 21 odst. 3 počítá jen s omezením výkonu volebního práva, nikoli jeho odnětím. Vše to je pak komplikováno uplatňováním principů volebního práva, přičemž princip přímosti je zakotven pouze v Ústavě ČR a princip osobního hlasování je zakotven pouze na úrovni volebních zákonů. Vůbec se nediskutuje o tom, zda by se mělo jednat o parlamentní volby nebo celostátní referenda nebo jen o obecní volby a místní referenda. Přitom se jedná o dosti odlišné problémy.

Třetí přístup se jeví jako racionální. Jedná se o různá fóra (dětské rady, dětské parlamenty, radnice, starostové, ombudsmani),³⁷ na kterých se nezletilé děti učí demokratickým procedurám, rozhodování a získávají přehled o veřejných záležitostech, ke kterým se mohou

35 Ta také v tomto směru učinila praktické kroky, když v diecézi Fulda a pro Vídeň biskupové zavedli volební právo dětí při volbách farních rad.

36 Z obsáhlejších je to zejména fundovaná studie Knödler, Ch.: Wahlrecht für Minderjährige – eine gute Wahl? Zeitschrift für Parlamentsfragen, roč. 1996, č. 4, s. 553-571, která informuje i o různých iniciativách ve Francii, Rakousku, Norsku, Nizozemí, Austrálii. Sociální a daňové aspekty zkoumá studie D. Suhr pod příznačným názvem Ausbeutung und Schutz von Familien, Müttern und Kindern. Der Staat, roč. 1990, č. 1, s. 69-86, která končí požadavkem třígeneračního volebního práva (s. 86).

37 Dokonce jedna africká země má svého dětského prezidenta voleného dětmi voleným parlamentem.

paralelně vyjadřovat. V USA je např. činné hnutí Kids Voting USA, které má za cíl odstranit voličskou apatii a připravit děti, aby se staly celoživotními voliči. Tento přístup ovšem nijak neřeší to, co sleduje hlavní první proud. Zlepšení podmínek života rodin s dětmi. Konečně nezapomeňme, že o odpovědnosti vůči budoucím generacím hovoří i Listina.

Ze tří možných forem volebního práva, které přihlíží k nezletilým dětem, se jako nejméně problematická jeví cesta snížení věku pod 18 let. Jistě lze diskutovat, zda je to na místě. Stejně tak se ale diskutovalo při snižování hranic 30 let, 25 let, 21 let nebo nedávno v Dolním Sasku 18 let.³⁸ Hranice 18 let je v současnosti ve světě nejčastěji používanou, i když lze najít státy s hranicí vyšší nebo nižší.³⁹ Tendence je přitom jednoznačná – věková hranice klesá. Vzniká otázka, zda její stanovení není jen věcí libovůle zákonodárce (pak by to bylo v rozporu s principem proporcionality) a zda lze volební právo takto závislé na pozitivním právu považovat za plnohodnotné přirozené právo.⁴⁰ Trochu to připomíná slova z kdysi bible volebního práva – „Jako všechna práva, je také oprávnění volit výronem státního právního řádu. Zákonodárství státu proto může upravovat volební právo podle svého uvážení“.⁴¹ Připomínám to na závěr těm (a co se jich u nás po roce 1989 vyrojilo), kteří sice vyznávají přirozené právo, nicméně jsou hotovi lidoveckou iniciativu okamžitě zesměšnit.

kdo má právo volit – téměř všichni – viz výklad MPOPP

téměř – ne neobčané,

kdo je lid

jak děti – dříve otroci, závislá činnost, kdo nemá vlastní dům, neplatí daně, ženy, děti,

nezpůsobilý (sui iuris)

Tisk 254 – novela 40/93

1. V § 1 se doplňuje odstavec 3, který včetně poznámky pod čarou č. 1a zní:

"(3) Pro účely tohoto zákona se dítětem rozumí fyzická osoba mladší 18 let, pokud podle právního řádu, který se na ni vztahuje (a), nenabyla zletilosti dříve.

K bodu 1:

Účelem této změny je v souladu s § 8 občanského zákoníku, § 13 zákona o rodině, článkem 1 Úmluvy o právech dítěte a Evropskou úmluvou o státním občanství výslovně vymezit pojem "dítě" a stanovit hranici zletilosti odpovídající citovaným právním předpisům a mezinárodním smlouvám.

38 Dolní Sasko přijalo v roce 1995 zákon, kterým byla snížena věková hranice pro aktivní volební právo do okresních a obecních zastupitelstev na 16 let.

39 Z poslední doby přehled podávají údaje pro 63 států Blais, A., Massicotte, L., Yoshinaka, A.: Deciding who has the right to vote: a comparative analysis of election laws. Electoral Studies, roč. 2001, č. 1, s. 44-50. Naprosto převažuje věk 18 let, vyšší hranici mají Japonsko a Taiwan (20 let), Samoa (21 let). Nižší pouze Brazílie (16). Ze států v přehledu neuvedených má 16 let Kuba a 15 let měl Mosambik.

40 Např. ve Francii Prohlášení práv člověka a občana věk nestanovilo. Ústava z roku 1791 požadovala 25 let, zatímco Ústavní charta z roku 1814 již 30 let.

41 Mayer, G.: Das parlamentarische Wahlrecht. Berlin 1901, s. 412.

Naše právo tak vlastně vykročilo opačným směrem

Ústava USA 3/5 otroků započteno, též neměli volební právo

Banaszak cituje Witkowského a kol. Toruń 1994, že omezení volebního věku je naopak přirozené.